

Latinica - hrvatsko povijesno pismo

Božurić, Kristina

Undergraduate thesis / Završni rad

2011

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:473774>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-10**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Preddiplomski studij hrvatskog jezika i književnosti

Kristina Božurić

Latinica-hrvatsko povijesno pismo

Završni rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Ivan Jurčević

Osijek, 2011.

Sažetak

Naselivši se u 5./6. stoljeću u naše krajeve, Hrvati su se susreli s rimskim stanovništvom i njihovom kulturom. Ušavši u jedno civilizirano područje susreli su se s kršćanskom vjerom i pismom – latinicom. Na hrvatskom tlu pronađeni su ostaci rimske pismenosti koji svjedoče koji potvrđuju gore navedenu činjenicu. U ranijem razdoblju srednjega vijeka, 9. – 13. stoljeće, latinica se upotrebljavala za pisanje latinskoga jezika, a iz toga doba sačuvani su nam epigrafi sa imenima hrvatskih vladara i njihovih titula, tekstovi koji bilježe važne podatke o hrvatskom srednjovjekovnom životu te počeci pisanja hrvatskoga jezika latinicom, npr. glose – hrvatske riječi koje su svećenici, pripremajući se za propovijed, bilježili na marginama latinskih knjiga. Nakon tog razdoblja ulazimo u 14. stoljeće u kojem se latinica počinje sustavnije koristiti za pisanje hrvatskoga jezika te su se iz toga doba sačuvali tekstovi i kodeksi koji su nam bogat izvor informacija o onodobnoj hrvatskoj kulturi i načinu života. Poslije tog razdoblja dolazi razdoblje hrvatskog latiničnog tiska, a budući da se latinicom bilježio i hrvatski i latinski jezik, ona je stekla prednost nad glagoljicom i ćirilicom te ih istisnula i postala pismo kojim i danas bilježimo hrvatski jezik.

Ključne riječi: latinica, latinski jezik, hrvatski jezik

Sadržaj:

1. Uvod.....	4
2. Razvoj latinice	5
3. Osnovni tipovi latinice na hrvatskom prostoru	7
3.1. <i>Kapitala</i>	7
3.2. <i>Uncijala</i>	7
3.3. <i>Poluuncijala</i>	8
3.4. <i>Beneventana i karolina</i>	8
3.5. <i>Gotica</i>	9
3.6. <i>Humanistika</i>	10
4. Dolazak Hrvata.....	11
5. Ostaci rimske pismenosti na hrvatskome prostoru	12
5.1. <i>Splitski evanđelistar</i>	12
6. Latinica za latinski jezik	13
6.1. <i>Latinska epigrafika</i>	13
6.2. <i>Pisani latinski spomenici</i>	16
7. Latinica u najstarijim tekstovima hrvatskoga jezika	18
7.1. <i>Crkvenoslavenski tragovi u najstarijim hrvatskim latiničnim tekstovima</i>	19
7.2. <i>Srednjovjekovni latinični rukopisi</i>	20
7.3. <i>Latinični tisak</i>	23
8. Zaključak	25
9. Literatura.....	26

1. Uvod

Sam naslov ovoga rada dobar je uvod u ono o čemu se u njemu govori. Latinica je povijesno hrvatsko pismo, prvo pismo s kojim su se Hrvati susreli pri naseljavanju prostora na kojima danas žive. Tijekom povijesti istisnula je ćirilicu i glagoljicu te postala pismo kojim se i danas bilježi hrvatski standardni jezik. U ovom radu, na samom početku, bavila sam se razvojem latinice kroz povijest te sam nastavila sa osnovnim tipovima latinice koji su se kroz povijest javljali u tekstovima pisanim latinicom, bilo latinskim, bilo hrvatskim. U radu sam dala i kratak prikaz dolaska Hrvata na ovdašnje područje i pokrštavanja s kojim je zajedno išlo i zanimanje za pismo. Bavila sam se ostacima rimske pismenosti na hrvatskome tlu te sam dala prikaz latinske epigrafike i pisanih latinskih spomenika. Nakon svega toga bilo je bitno spomenuti razdoblje u kojem su latinicom pisani najstariji hrvatski tekstovi u kojima se mogu pronaći tragovi crkvenoslavenskih utjecaja te na kraju latinični tisak.

2. Razvoj latinice

Latinička grafija postoji u nekoliko verzija i bilježi između 20 i 40 grafema koji mogu biti veliki (verzalni) i mali (kurentni). U antici se pisalo samo velikim grafemima, a mali su se grafemi razvili pojednostavljivanjem pri brzom pisanju. U početku je latinička grafija sadržavala 21 grafem (A, B, C, D, E, F, G, H, I, J, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, V, X), a u prvom stoljeću prije Krista uvedeni su i grčki grafemi Y i Z. Tako je konačan broj grafema do kraja Rimskoga Carstva iznosio 23.

Mnogi su narodi tijekom stoljeća preuzimali latiničku grafiju, prilagođavajući pojedine grafeme vlastitom fonološkom i glasovnom sustavu.

Paleografi razvoj latinice omeđuju trima razdobljima: 1. rimsko razdoblje od 6. do 5. stoljeća prije Krista, 2. srednjovjekovno razdoblje od 7. do 8. stoljeća i 3. moderno razdoblje razvoja latinice od 15. stoljeća. Povijest primjene latinične grafije u Hrvata dijelimo u dva glavna razdoblja: 1. srednjovjekovno razdoblje i 2. novovjekovno razdoblje koje možemo podijeliti na a) dopreporodnu (nenormiranu) latinicu i b) poslijepreporodnu (normiranu) latinicu.

Pojava latinice u Hrvata sasvim je očekivana bez obzira na to što su se upotrebljavala dva slavenska pisma koja je latinica uspjela potisnuti, a potom i istisnuti. Vremenom se glagoljica ograničila na područje služenja mise na crkvenoslavenskom jeziku, a ćirilica se s obale povlači u unutrašnjost, a latinica preuzima prvenstvo. Iako su bilježenja hrvatskih izraza latinicom u inojezičnim spomenicima prvenstveno rezultat bilježenja stranaca, započeta su i traganja za samostalnim rješenjima. Prvo, kod većine se zapaža tendencija prema monografskim rješenjima, tj. prema nastojanju da se uspostavi jednadžba jedan znak = jedan fonem, „iako taj jedan znak nije bio u svih isti, pa slovni nered stvara ponešto drukčiji dojam“¹. Zbog monografske se tendencije svojstvene glagoljici ne upotrebljavaju geminate i uvode se posebna slova čija stilizacija djeluje kao dijakritički znak. Iako su se prvi zapisivači hrvatskih tekstova latinicom našli pred velikim dvojbama, nastojanja i težnje oko sređivanja hrvatske latinice zamjetne su već od samih početaka hrvatske latinične pismenosti. Oblikujući grafijska rješenja, Hrvati slijede južne uzore (latinski i talijanski), a u 16. stoljeću latinica ulazi u upotrebu i u sjevernom području gdje je uzor bila mađarska grafija. Posebne su se teškoće javljale u bilježenju palatala koje latinski jezik nije imao, a talijanska i mađarska grafija različito su obilježavale i foneme /c/ i /s/.

¹ Farkaš, 2010:8

Možemo zaključiti da su uzori hrvatskoj latinici pružali ograničen broj grafema koji je bio nedovoljan za određivanje svih hrvatskih fonema.

Tijekom povijesti javljaju se nedosljednosti u označavanju palatala, npr. Tomo Maretić za fonem /ž/ navodi sljedeće grafijske prijedloge: g, s, sc, sci, sh, z, x, xi i druge, iz čega se uočava da je grafija starih pisaca nedosljedna. Poneki proučavatelji razvoja hrvatske latiničke grafije ističu kako se prvi pokušaj da se primjenom dijakritičkih znakova pojednostavi i sistematizira hrvatska latinička grafija očituje u radu Šime Budinića za kojeg možemo reći da je „prvi u hrvatsku latiničnu grafiju uveo dija-kritičke znakove“².

Svoja rješenja za rješavanje problema hrvatske latinične grafije iznijeli su tijekom povijesti Faust Vrančić, Rafael Levaković, Rajmund Đamanjić, Nikola Kranjčević, Andrija Jambrešić, Franjo Marija Apendini, Pavao Vitezović i na kraju Ljudevit Gaj koji uvodi češki način pisanja s dijakritičkim znakovima iznad grafema, a od grafema koje je on uveo danas koristimo tri:č, ž, š. Danas koristimo i grafem đ koji je prijedlog Đure Daničića.

Do latinice, kakvu ju danas poznajemo, moralo je proći puno vremena, a svoje pismo moramo zahvaliti gore navedenim autorima koji su kroz povijest pridonijeli njezinom stvaranju.

² Farkaš, 2010:12

3. Osnovni tipovi latinice na hrvatskom prostoru

3.1. Kapitala

Među najstarijim sačuvanim latinskim tekstovima sačuvanima na našem prostoru oni su uklesani u kamen. Sve do današnji dana za tu funkciju, u pravilu svečanu, predviđena su slova, kojima je raspored linija unutar svakoga zasebnog slovnog polja najrazaznatljiviji, i koja ujedno odgovaraju izvornoj slovnoj strukturi prvotne latinice. Taj tip skladnih slova, koji se uklapa u idealni modul zovemo kapitalom. U tom tipu pisma slova nisu kosa, „već su svojim čisto geometrijskim elementima: ravnima, pravokutnim, u okruglim jednako debelim crtama postigla savršenstvo“³. Činjenica da većinu tih slova možemo ispisati suvremenom latinicom svjedoči o tome da su se njihovi oblici tek neznatno mijenjali kroz povijest.

3.2. Uncijala

„Pismo koje je slijedilo majuskulni ustroj utemeljen u kapitali i koje svjedoči blago razvijen četverolinijski ustroj (izbacivanjem „slabih“ dijelova iznad i ispod osnovnih dviju redačkih linija), osobito potaknut sve masovnijim prepisivanjem biblijske književnosti, i to ponajprije za novu knjišku formu – kodeks (sastavljenu od pergamentnih araka), bila je uncijala.“⁴ Ta se latinica oblikovala još u rimsko carsko doba, a afirmirala se tek s prepisivanjem kršćanskih tekstova i njome se intenzivno pisalo sve do 9. stoljeća. Bliža je brzom pisanju nego kapitala, ističe se debelim crtama i oblim formama jer okruglo pismo bolje pristaje kad se piše perom. Zato uncijala postaje pismo kodeksa, dok kapitala ostaje za natpise. Nakon pet stoljeća dominacije, njezini se oblici mogu prepoznati i u mlađim kodeksima u naslovima. U načelu vrijedi pravilo: što je tekst mlađi i slova su oblicima manja, rjeđe se zamjećuje probijanje osnovnih linija, a broj kraćenja i ligatura u starijim je tekstovima mali. Tim tipom latiničnog pisma pisan je *Čedadski evanđelistar* iz 5./6. stoljeća.

Slika 1. Latinička uncijala

³ Tentor, 1932:9

⁴ Žagar, 2009:130

3.3. Poluuncijala

Osnovna tekstura najstarije knjige s hrvatskih prostora, Splitskoga evanđelistara, pisana je poluuncijalom koju od uncijale razlikuje jasno prijeđena granica ka knjiškoj minuskulnosti, koju odlikuje i tendencija prema obilnijoj uporabi ligatura. Poluuncijala stoji u sredini između uncijale i kurzive, od kurzive preuzima četiri paralelne linije, minuskulne oblike i ligature, ali i oplemenjuje te minuskulne oblike i prilagođuje ih uncijalnim oblicima. Ima velika, široka slova, na oko vrlo slična uncijali, ali je ipak uglavnom minuskulno pismo, dok je uncijala majuskulno.

3.4. Beneventana i karolina

Raznolikost ranosrednjovjekovnog latinskog pisanja kod nas se očitovala u dvojnosti pisanja minuskulnim pismima – beneventanom i karolinom. Ugrubo možemo reći da je prvi tip pisma izraz južnijih (prekojadranskih) književnih utjecaja, a drugi je pokazatelj kontinuiteta prema pisanju srednje Europe. Na hrvatskom se prostoru beneventanom počelo pisati najkasnije u 10. stoljeću, odmah nakon širenja benediktinaca našim priobalnim prostorom. Najpoznatiji benediktinski samostani bili su u Zadru, Osoru, Rabu, Trogiru, Splitu i Dubrovniku. U europskim se središtima beneventanom pisalo do 13. stoljeća, a u Dalmaciji su se njome prepisivali i neki kodeksi u 15. stoljeću. Najpoznatiji su: *Časoslov opatice Čike*, *Časoslov opatice Vekeneye*, *Historia Salonitana*, *Trogirski evanđelistar*.

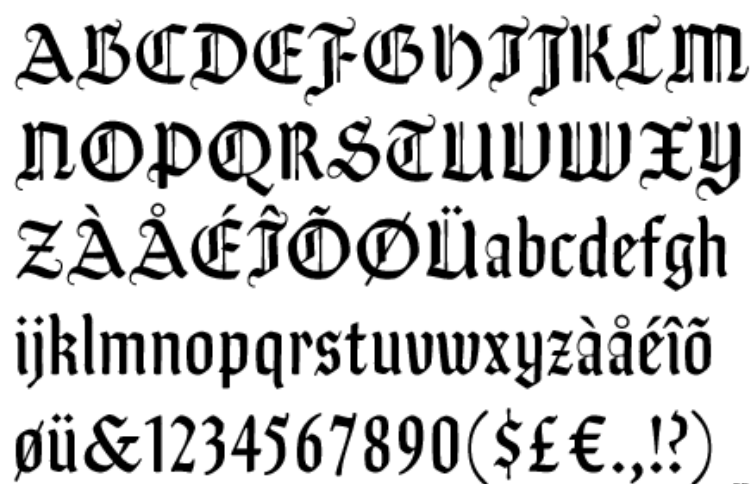
Karolinška minuskula, tj. karolina pismo je koje je stvoreno na istim minuskulnim latiničnim pretpostavkama, upotrebljavalo se vremenski gotovo usporedno s beneventanom, na ponešto različitom prostoru i u različitim uvjetima razvoja. Imenom se vezuje za Karla Velikoga i veliku reformu pisanja koja je započeta u njegovo vrijeme. Zbog prostorne širine i brojnosti inačica ne može se odrediti središte odakle je reforma krenula, a njome se pisalo u Irskoj, Britaniji, Italiji i Hrvatskoj. Kao krajnja granica uporabe navodi se 12. ili 13. stoljeće. Kroz četiri su se stoljeća njome pisali kodeksi pa je funkcionirala kao knjiško pismo, ali funkcionalna specifikacija išla je sve više u smjeru kancelarijske i diplomatske uporabe. To pismo nastojalo je da se slova međusobno dobro razlikuju, da se pišu odvojeno, smanjuje se broj kraćenja. Važno je napomenuti da već u karolini možemo uočiti karakteristične latinične minuskulne oblike kojima se i danas koristimo.

Karolinom su na hrvatskome prostoru napisane važne knjige: *Korčulanski kodeks* i jedan od slojeva najstarije ovdašnje knjige *Splitskoga evanđelistara*.

3.5. Gotica

U razdoblju prije nego što se hrvatski jezik u četrnaestome stoljeću počeo pisati latinicom, latinski su se tekstovi ispisivali i goticom – „latiničnim tipom manje-više izravno utemeljenim na karolinškoj minuskuli“⁵. Širila se gotovo istodobno zapadnom Europom, od sjevera do Španjolske i Hrvatske od 12. stoljeća i bila je u uporabi do sredine 15. stoljeća, u vrijeme kada pisanje počinje izlaziti iz okvira crkve, kada se osnivaju sveučilišta i dok se razvijao pisani znanstveni diskurz. Slova se u gotici, zbog potrebe za brzim pisanjem, piše sve stisnutije, slovno je polje izduženo u visinu, „slabi“ dijelovi slova izbačeni su u donju i gornju vanjsku zonu. Sustav kraćenja bio je iznimno razvijen jer se pozornost posvećivala i praktičnosti. Treba napomenuti da je postojala obla i uglata gotica, oble inačice više su bile povezane uz jug, a uglate za sjever.

Na hrvatskom su prostoru goticom pisani raznoliki tekstovi, od bogato iluminiranih misala, statuta i bratovštinskih matrikula. Kurzivnom goticom pisane su brojne isprave širom Hrvatske sve do kraja 15. stoljeća, a i većina najstarijih latiničnih spomenika iz 14. stoljeća pisanih hrvatskim jezikom (Red i zakon, Šibenska molitva..)

Slika 2. Latinička gotica

⁵ Žagar, 2009:135

3.6. Humanistika

Neki od hrvatskih srednjovjekovnih tekstova pisani su humanistikom, oblikovanom u petnaestom stoljeću „s temeljnim uzorom u jednostavnosti stare karolinške minuskule i s jasnim otklonom prema otežalim formama gotice. Ovim tipom pisma pisani su vrlo lijepo opremljeni, odnosno iluminirani kodeksi, koji u svom vremenu predstavljaju sam vrhunac knjiške opreme. Kurzivnom inačicom ovoga pisma pisane su brojne ispave, najviše u dalmatinskim gradovima, a na sjeveru se formirao poseban tip humanističkog kurziva s dosta jakim gotičkim obilježjima.

Latinsko pismo na našem prostoru, koji je crkveno-upravno vezan za važna kulturna središta u Italiji, i posebice zbog snažnih veza među benediktinskim samostanima na našoj obali sa središtem benediktinaca na Monte Cassinu te sam razvitak latiničnog pisma i pismenosti. I u našim su se samostanima i kaptolskim knjižnicama, u bibliotekama i skriptorijima sačuvali krasni uzorci pisma beneventane, karoline, knjižne minuskule, i, naravno, onih uglednih pisama kojima su pisani liturgijski kodeksi: lekcionari, sakramentari, graduali, legendari, a u kasnijim razdobljima misali i brevijari.

4. Dolazak Hrvata

Kad su Hrvati, u velikoj seobi naroda u srednjem vijeku, počeli stizati na prostor Panonije i Dalmacije, staroga Ilirika, tj. na prostor današnje Hrvatske, sreli su se s kršćanstvom i kršćanima koji su poslije brojnih barbarskih provala i razaranja bili raspršeni, uplašeni i nepovjerljivi prema novim susjedima. Hrvati su, kao i ostali Slaveni, u svojoj prapostojbini i za vrijeme seoba naroda bili narod bez pisanja, podrazumijevamo li pod tim vizualno oblikovanje jezične poruke. Kada su se naselili u osvojene krajeve morali su se postupno prilagođavati civiliziranom prostoru, a jedna od prilagodbi na koju su bili prisiljeni bila je pisana komunikacija. Novi su se doseljenici susreli s pismom budući da je kršćanska vjera religija pisma, Svetoga pisma, a pismom su bili označeni sveci na slikama u crkvama, grobovi umrlih, natpisi na javnim građevinama. Mogli su vidjeti i antičke spomenike s uklesanim latinskim i grčkim natpisima, ali tada to nije posebice zanimalo ni njihove kršćanske sugrađane, pa tako ni njih. Poganstvo je već bilo mrtvo. Zanimanje za pismo išlo je zajedno sa zanimanjem za kršćansku vjeru, koju su prihvatili najprije predstavnici vlasti - knezovi, a poslije i narod. Prvi su hrvatski spomenici latiničnoga pisma kneževske isprave i natpisi na crkvama koje su podigli uz samostane koje su utemeljili. Redovnici benediktinci zapisali su i u kamen uklesali imena knezova, odnosno godine njihova vladanja. Do tada su prijenos povijesti pismom nadomjestili visoko razvijenom usmenom kulturom, a snalaženje u svakodnevici olakšali su si posebnim pretpismovnim znakovima kojima se registriralo, tj. brojilo ili ih se koristilo u neke magijske svrhe. Da je tako zaista i bilo svjedoči traktat Črnorisca Hrabra (nastao vjerojatno u devetom stoljeću, ali najstariji sačuvani prijepis potječe iz četrnaestoga stoljeća) koji glasi: „Prije, dakle, Slaveni ne imahu pisma, nego crtama i urezima brojahu i gatahu, jer bijahu pogani. Pokrstivši se, trudaahu se slavensku riječ zapisati rimskim i grčkim pismenima, bez sustava.“ Ne postoje materijalni dokazi koji bi potvrdili da su Hrvati u predćirilometodskom razdoblju pisali hrvatskim jezikom, ali morala je u toku 8. i 9. stoljeća postojati nekakva mala hrvatska književnost i ne bismo trebali sa sigurnošću isključiti mogućnost kontinuiteta od predćirilometodske latinične pismenosti do pismenosti kasnoga srednjega vijeka, iako nam spomenici hrvatske latinične pismenosti nisu potvrđeni prije 14. stoljeća. Dok do takvih pretpostavki za Hrvate u vrijeme seoba i prije nego su primili kršćanstvo možemo doći samo rekonstrukcijom, za pretpismenost starosjedilačkog stanovništva možemo navesti i konkretne primjere iz pretpovijesnog razdoblja.

5. Ostaci rimske pismenosti na hrvatskome prostoru

Najstariji spomenici rimske, odnosno latinske pismenosti na budućim hrvatski prostorima povezani su s razmještajem rimskih vojnika koji su od trećeg stoljeća prije Krista osvajali Ilirik i kasnije čuvali granice rimskih pokrajina Dalmacije i Panonije. Širenjem latinskog jezika i pisma, koje je pratilo vojna osvajanja i organizaciju civilnog života počela se provoditi kulturna romanizacija prostora sve do rubova Carstva. U priobalnom prostoru, od Istre do krajnjega juga, oblikovala su se civilna središta koja će za vrijeme kasne antike postati žarišta duhovnoga (crkvenoga) života te će se preko srednjega vijeka, do novovjekovlja i suvremenosti nametnuti kao središta hrvatske pismenosti (Solin, Split, Cavtat, Dubrovnik).

Pisani rimski artefakti sačuvani su ugrebani u metalu i uklesani u kamenu. Najčešće su to nadgrobni spomenici za rimsko, ali i za domaće stanovništvo pronađeni najviše u Istri, Kvarneru, Dalmaciji i njezinu zaleđu. „Uglavnom visoka razina izvedbe pisma (u predlošku) i samoga klesanja slova u kamenu u suglasju je s razmjerno visokim dosezima jezičnoga, katkad i književnog, oblikovanja teksta.“⁶

Sa širenjem kršćanstva i ustanovljavanjem kršćanske vlasti na antičkim temeljima, u razdoblju kasne antike zasvjedočeni su i prvi latinski tekstovi upisani u mozaiku, kao i oni ispisani na meku materijalu - pergamentu, sastavljeni u obliku kodeksa. Bogata latinska hagiografska literatura vezana za brojne ranokršćanske mučenike čiji su se kultovi njegovali, neki sačuvani i do danas, sačuvana je tek u mlađim prijepisima. Kvaliteta jezičnog izraza, kao i razina izvedbe slova, također odgovara stupnju kulturnoga razvoja kasne antike na prostoru koji tek što nisu osvojili Hrvati. U središtu ranokršćanske Dalmacije, Saloni, pronađeni su iz tog vremena i neki grčki nadgrobni natpisi.

5.1. Splitski evanđelistar

Najstarija sačuvana knjiga na hrvatskom prostoru, *Splitski evanđelistar* (*Evangeliarium Spalatense*), „za koji se obično kaže da je iz 8. , a neki drže čak iz 6. stoljeća“⁷ najstariji je zapis na meku materijalu pronađen na našim prostorima, skladno ispisan i opremljen. Jedan je od vrlo rijetkih sačuvanih izvora iz ranosrednjovjekovnih tzv. tamnih stoljeća (7. i 8.) pismenosti na hrvatskim prostorima.

⁶ Žagar, 2009:111

⁷ Damjanović, 2010:12

6. Latinica za latinski jezik

Latinsko pismo na našem prostoru, koji je bio crkveno-upravno vezan za važna kulturna središta u Italiji, posebice zbog snažnih veza među benediktinskim samostanima na našoj obali sa središtem benediktinaca na Monte Cassinu, i sam razvitak latiničnog pisma odražava se u našim skriptorijima slično kao i u glavnim središtima zapadne europske pismenosti. Prvi benediktinski samostani osnovani su u Rižinicama pod Klisom i u Ninu, a poslije i drugdje, i time su stvorena rasadišta latinske pismenosti u kneževskoj Hrvatskoj.

„Krsno pismo“ Hrvata, kako često nalazimo u literaturi, jest latinica. Preko nje i latinskog jezika, Hrvati su primili kršćanstvo, u okvirima Zapadne crkve organizirane u Franačkom carstvu. „Najkasnije sredinom devetog stoljeća, može se s pouzdanjem reći, u zemlji je Hrvata zaživjela latinska pismenost.“⁸ Zanimanje za pismo išlo je zajedno sa zanimanjem za kršćansku vjeru, koju su prihvatili najprije predstavnici vlasti, knezovi, te su i prvi hrvatski spomenici latiničnog pisma kneževske isprave i natpisi na njihovim građevinama – crkvama, koje su podigli i samostanima koje su utemeljili.

6.1. Latinska epigrafika

Iz toga vremena sačuvan je veći broj latinskih kamenih spomenika, „preko 500 epigrafskih spomenika s latinskim tekstovima nastalih na današnjim hrvatskim prostorima od osmog do petnaestog stoljeća“⁹, a tekstovi pisani na pergameni sačuvani su nam tek u znatno mlađim prijepisima. Prve hrvatske riječi koje su zabilježene latinicom bile su imena vladara, uklesana na razmjerno brojnim sačuvanim natpisima iz 9. i 10. stoljeća. Zapisana su imena hrvatskih knezova na oltarnim pregradama i nadvratnicama, dakle na onim mjestima gdje se „najlakše vidi pripadnost kršćanskom kultu pojedinca (kneza) i zajednice (naroda)“¹⁰. Natpis na *Krstionici kneza Višeslava* iz Nina (8./9. stoljeće) jedinstven je spomenik hrvatskog kršćanskog svedočanstva iz ranoga razdoblja; *Natpis biskupa Donata* na sarkofagu svete Stošije iz Zadra (9. stoljeće); *Natpis kneza Trpimira* iz Rižinica kod Solina iz 9. stoljeća na kojem se nalazi natpis PRO DUCE TREPIM(ero); *Natpis kneza Branimira* iz Šopota kod Benkovaca iz 9. stoljeće na kojem je zabilježen cijeli vladarski naslov, i po prvi put u epigrafici, ime Hrvata: BRANIMIRO CO(mes)...DVX CRVATORV(m) COGIT(avit); može se uočiti da na tom natpisu već nalazimo

⁸ Žagar, 2009:114

⁹Damjanović, 2010:11

¹⁰ Bratulić, 2009:22

pokušaje sustavnoga korištenja latinskoga jezika, s asonancama i aliteracijama; *Natpis kneza Branimira* iz Muća Gornjeg datiran u 888. godinu; *Nadgrobní natpis kraljice Jelene* iz Solina datiran u 976. godinu koji je „vrhunski epigrafski spomenik koji svjedoči o vrlo visokoj razini latinske pismenosti u samoj zori hrvatskog življenja na ovom prostoru“¹¹; *Natpis kneza Držislava* iz Kapitula kod Knina (10. stoljeće). Budući da se u to vrijeme pismenost najviše veže uz crkvu očekivano je da su svi natpisi zapravo dijelovi crkvenoga namještaja. Razina klesarske obrade slova epigrafske kapitale zadovoljava visoke kriterije, ali se ne može reći isto i za jezik, očigledno je da se zanemaruju temeljna gramatička pravila. Zapisi na pergamentu, sastavljeni u to vrijeme, sačuvani su samo u rijetkim prijepisima, npr. isprava kneza Trpimira gdje se prvi put svjedoči hrvatsko ime od samih Hrvata, i to s vladarskom titulom: dux Chroatorum.

Slika 3. Krstionica kneza Višeslava

Slika 4. Trpimirov natpis

Mnogi su filolozi iznosili čvrste pretpostavke kako se i pri kristijanizaciji Hrvata zasigurno njihov jezik zapisivao latinskim slovima, barem osnovna liturgijska štiva. U korpusu

¹¹ Katičić, 1988:24

sačuvanih hrvatskih pisanih spomenika nalazi se nekoliko primjera koji mogu upućivati na postojanje rudimentarne hrvatske latinične pismenosti iz toga doba. Jedan od najstarijih pokazatelja latinične hrvatske tradicije jest zapisivanje hrvatskih imena u tzv. *Čedadskom evendelistaru* iz 5./6. stoljeća. U njemu su pored brojnih germanskih uglednika na straničnim bječinama nađena i imena panonskih knezova Kocelja i Pribine, moravskoga kneza Rastislava, bugarskoga kneza Borisa te imena hrvatskih vladara 9. stoljeća, i to karolinškom minuskulom: Trpimira i Branimira.

Pokušaj intervencije u naslijeđeni ortografski uzus latinice dobro je vidljiv u *Natpisu župana Godečaja* gdje upravo u županovu imenu zatječemo posebno slovo, monograf, za osebujni slavenski glas /č/. Slični su naponi prilagodbe pismu koje odgovara fonemskom ustroju drugoga jezika zasvjedočeni u pisanju vokalnoga *r* u imenu kneza Trpimira, početnog, predvokalnog *z* u imenu kralja Zvonimira, palatala *š* u imenu Višeslav. Ako ne računamo imena, prve hrvatske riječi koje su se u ranom srednjovjekovlju zapisivale latinicom bile su titule koje su stajale uz ta imena: župan, ban, vratar.

Najstariji slavenski zapisi na sjeveru Hrvatske koji su poznati kao najraniji pokušaj uporabe latiničke grafije za bilježenje narodnog jezika nađeni su u sedamdesetak *Bečkih* (Jagićevih) *glosa* koje su zabilježene na marginama i između redova *Radonove Biblije*, napisane u osnovi starijim tipom karolinške minuskule na prijelazu 8. u 9. stoljeće. U takvim glosama teško je, s obzirom na jezično razdoblje, procijeniti i ustanoviti koji bi sloj bio hrvatski, koji osnovni češki, a koji eventualno staroslavenski. Josip Hamm došao je do zaključka da se u povijesnom kontekstu može povezati postanak ovih glosa s osnutkom zagrebačke biskupije utemeljene 1094. godine i prvim biskupom Duhom koji na naše prostore dolazi iz Češke u okviru nastojanja sveopće latinizacije zapadnoga slavenskoga prostora. Pretpostavivši da je Radonova Biblija, kao i ostali kodeksi najstarijeg knjiškog fonda zagrebačke katedrale, prispjela s biskupom iz Ugarske, Hamm zaključuje da su te glose „pisane kod nas“, a moguće je da je autor sam biskup Duh ili neki od njegovih suradnika.

Zanemarimo li glose u *Radonovoj Bibliji*, u potrazi za najstarijim latiničnim zapisom hrvatskog jezika dolazimo tek u 12. i 13. stoljeće, na arheološki lokalitet Rudine, nedaleko Požege, gdje je među ostacima benediktinskog samostana pronađen zapis uklesan u nadgrobni kamen „BRATIAN“. Taj je zapis stariji oko stoljeće i pol od najstarijega sačuvanoga hrvatskog latiničnog zapisa na pergamentu - *Reda i zakona* iz 1345. godine.

Sve do polovice 14. stoljeća, otkada raspoložemo i pravim (pergamentnim) tekstovima pisanima hrvatskim jezikom i latinicom, na našem se prostoru bogato razvijala latinska pismovna kultura, i to na svim planovima: od epigrafa višestrukih funkcija do zapisa u obliku samostalnih listina i kodeksa: liturgijskih, pravnih, historiografskih, beletrističkih. Odabir supostojećih inačica ispisane latinice ovisio je o vremenu pisanja, prostoru, funkciji tekstova. Može se reći da je kvaliteta obrade pismovnog materijala i čitavih kodeksa znatno nadilazila standarde koji su nam zasvjedočeni u istodobnom glagoljičkom korpusu, odnosno u razmjerno rijetkim fragmentima i još rjeđim kodeksima, koji su nam do danas sačuvani.

Raznolikost tako pismovno bogato strukturiranoga i kvalitetno izraženoga ranog hrvatskog latinizma može se posvjedočiti reprezentativnim primjerima. Kao jedno od najvažnijih kulturnih središta istaknuo se Zadar, koji je bio središte Bizantske Dalmacije u ranom srednjem vijeku, pa su s toga prostora i neki najvažniji pisani spomenici iz toga razdoblja.

6.2. Pisani latinski spomenici

Časoslov opatice Čike, utemeljiteljice benediktinskog samostana u Zadru, koji se često spominje kao prvi osobni brevijar namijenjen redovnicama. Pisan je okruglom beneventanom na pergamentu, raskošnom opremom, a prema paleografskim pokazateljima dovršenje prijepisa toga kodeksa datira se između 1065. i 1075. godine.

*Epitaf opatice Vekenega*¹² jedan je od najljepših epigrafskih spomenika iz toga razdoblja. Potječe iz 1111. godine. „Posrijedi je epigraf vrhunske izvedbe, dolične tako važnoj osobi kao što je u povijesti Zadra bila opatica samostana svete Marije.“¹³

Korčulanski kodeks iz 12. stoljeća pisan je usporednim latiničnim tipom, karolinom. Kodeks je svojevrsan srednjovjekovni kompendij svjetske povijesti. Nije nam poznato mjesto prepisivanja, pretpostavlja se da je moglo biti u Zadru, ali postoje pokazatelji da je to moglo biti i u Ravenni.

Kao reprezentativan spomenik latinske pismenosti hrvatskih prostora iz razdoblja prije sredine 14. stoljeća, otkad se latinicom počinju pisati i hrvatski tekstovi, svakako treba navesti djelo *Historia Salonitana* Tome Arhiđakona iz 13. stoljeća. Taj pergamentni kodeks osobito je poznat kao bogati izvor za povijest splitske Crkve do 1226. i općenito kao riznica podataka o

¹² Vekenega je bila znamenita poglavarica samostana svete Marije u Zadru, kći opatice Čike.

¹³ Žagar, 2009:120

srednjovjekovnoj hrvatskoj državi. Vrlo je vjerojatno da je autograf splitskoga arhiđakona, a po paleografskim osobinama ispisane beneventane može se povezati za splitski ili trogirski skriptorijski krug.

Biblia sollemnis ecclesiae cathedralis Zagradiensis iz prve polovice 14. stoljeća nije sasvim sigurno prepisana na hrvatskome tlu. Ta knjiga po visokoj razini pismovne, likovne i kodikološke izvedbe najviše odražava onodobne europske standarde čime se Zagreb iskazao kao jedno od najvažnijih rasadišta latinske pismovne kulture. Pisana je knjiškom goticom u vremenu kada su se oblici njezinih slova već uveliko standardizirali i kada se sama gotica tipološki razdijelila s obzirom na funkcije tekstova koji su se njome ispisivali.

Srednjovjekovna hrvatska pismenost latinskog jezičnog i pismovnog izraza iskazuje dosljedno slijeđenje uzora iz okolnih zapadnoeuropskih središta s kojima je bila povezana i gospodarski i politički. Pismovni tipovi koji su se u srednjem vijeku u njima pojavljivali i razvijali, našli su odjek i u hrvatskim pismovnim centrima. Po razini izvedbe, i grafijske i likovne i tehničke, kao i po stupnju vladanja latinskim jezikom, nije teško prosuditi kolike je dosege takav izraz, na perifernim prostorima zapadne kulture, polučio. Složenost hrvatskog geografskog i kulturnoorijentacijskog prostora, crkvenoadministracijska podjela, organizacija života po redovničkim zajednicama, sve to pridonijelo je raznolikosti pismovne produkcije.

7. Latinica u najstarijim tekstovima hrvatskoga jezika

U tropismenoj i trojezičnoj hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti u najširem smislu, ona pisana latinicom na narodnom jeziku ima svoje posebno i s ostalima zajedničko mjesto. Posebno mjesto zato jer se razvila unutar sredina s bogoslužjem na latinskom jeziku, a zajedničko jer joj se sadržaji djelomično podudaraju s hrvatskom glagoljičnom književnošću. Odlikuje se, za razliku od one pisane glagoljicom, relativno kasnom pojavnošću: prvi sačuvani hrvatski tekstovi na narodnom jeziku pisani latinicom potječu tek iz 14. stoljeća, što ne znači da ih nije bilo i ranije, a to je već kasnosrednjovjekovno razdoblje. Ni iz 15. stoljeća tih tekstova nema puno, a oni s razmeđa 15. i 16. stoljeća djelomično već svojim sadržajem zadiru u razdoblje hrvatskoga humanizma i renesanse. Svi se ti kasnosrednjovjekovni latinični tekstovi odlikuju nekim zajedničkim crtama: do *Bernardinova lekcionara* svi su anonimni, svi su prijepisi sa starijih latiničnih predložaka, pisani su na narodnom jeziku s ponekim natruhama crkvenoslavenske (glagoljične) hrvatske tradicije, tematika i stilematika im je srednjovjekovna, a namjena uglavnom liturgijsko-molitvena (lekcionari i molitvenici) ili vjerskopoučna. Budući da nesačuvani počeci latiničke pismenosti u Hrvata najvjerojatnije sežu u tamno povijesno razdoblje njihova prvog sustavnog pokrštavanja u okviru Franačkog carstva čak u osmom stoljeću, a o tome posredno govore odredbe njihova crkvenoga zakonodavstva, prema kojima su dušobrižnici morali vjersku pouku predavati na jeziku razumljivu puku i učiti vjernike molitvama koje razumiju, što znači da su „već u to doba morali postojati osnovni katehetski tekstovi na slavenskom jeziku kakvim su tada govorili Hrvati, a pisani su mogli biti samo latinicom.“¹⁴ Od spomenute prve latinične pismenosti u Hrvata nije ostalo ni traga.

Hrvatski latinički tekstovi nastali su na području bogoslužja na latinskom jeziku. Usmjerenost im je religiozno-didaktična, tj. namijenjeni su potrebama crkve i vjere: obveznim liturgijskim čitanjima, molitvama te vjerskoj pouci i duhovnoj razbibrizi onih koji nisu razumjeli latinski jezik, a to su vjerska pastva, niže svećenstvo i redovništvo, osobito ono u ženskim samostanima, koje nije obvezivalo znanje latinskoga jezika. Za više duhovne potrebe postojala je čitavo to vrijeme bogata raznotematska latinska književnost s jedne i hrvatskocrvenoslavenska s druge strane. Obavljanje pučkih, najčešće bratovštinskih pobožnosti, pjevanje nabožnih pjesama pri obredima i procesijama i izvođenje raznih prikazanja, najprije pasionskog ciklusa, a onda i inotematskih bilo je susretište djelovanja glagoljaškoga i latinaškoga duhovništva.

¹⁴ Malić, 2000:299

7.1. Crkvenoslavenski tragovi u najstarijim hrvatskim latiničnim tekstovima

Spomenuta prisutnost jezičnih crkvenoslavenskih tragova u hrvatskim latiničnim tekstovima po podrijetlu je dvojaka. S jedne strane utvrđena je i više nije upitna zasnovanost hrvatskih latiničnih liturgijskih tekstova na crkvenoslavenskim predlošcima. Više od jednog stoljeća u našoj se književnopovijesnoj i jezičnopovijesnoj znanost naglašavala stroga odvojenost latinaške i glagoljaške kulturne i crkvene sfere i njima pripadnih pisama. Otuda su se i one jezične crte koje su posljedica crkvenoslavenskih utjecaja u latiničkim tekstovima krivo tumačile. Tek se u naše vrijeme sve sustavnije ukazuje na njihovu vjekovnu povezanost, kao i na poligrafizam domaćih srednjovjekovnih skriptorija. U prvim stoljećima hrvatske pismenosti vjerojatno je bilo manje dobrih znalaca latinskoga jezika nego što su iziskivale sve veće dušebrižničke potrebe pripadnika zapadne, latinske crkve. S druge strane, razlike između narodnoga jezika i crkvenoslavenskoga hrvatske redakcije nisu bile tolike da bi bile prepreke u razumijevanju. Stoga su se tradirani arhaični starocrkvenoslavenski, ćirilometodski prijevodi biblijsko-liturgijskih tekstova, kao i novi, redakcijski, hrvatskocrkvenoslavenski, prilagođavani već od dvanaestoga stoljeća latinskoj Vulgati, prenosili iz glagoljaške katoličke sfere u onu s latinskim obrednim jezikom. Istovjetna se transmisija ostvarivala i u domeni spisa za neliturgijske, vjerskopoučne svrhe. Veze hrvatske crkvenoslavenske i latinske književnosti sežu vrlo duboko u starinu, tim prije što se često radilo o istim kulturnim i crkvenim središtima, u kojima su supostojale obje crkvene tradicije, a svećenstvo, osobito ono nižeg ranga, bilo je i u latinaškoj crkvi sasvim domaće. Na taj su način u hrvatskim latiničnim tekstovima nastalima preradom iz crkvenoslavenskih predložaka ostali jezični crkvenoslavenski tragovi. Druga vrsta tih crkvenoslavenskih utjecaja u hrvatskim latiničnim tekstovima posljedica je svjesnog književnojezičnog nastojanja njihovih stvaralaca i prepisivača. Izravne veze crkvenoslavenskih i starohrvatskih latiničkih tekstova kao i posredni crkvenoslavenski utjecaji i tragovi u njihovu jeziku ukazuju na dosad premalo isticanu povezanost hrvatskih kulturnih sredina u prošlosti vezanih za latinsko i slavensko bogoslužje i njima pripadna pisma.

Vremenski raspon u kojem su se pisali hrvatski srednjovjekovni tekstovi latiničnim pismom, dok još nije započelo razdoblje prevladavanja kulture s latinskim i zapadnoeuropskim uzorima, vrlo je kratak. Za razliku od tekstova koji su pisani glagoljicom i u kojima se za visoki stil koristio hrvatskostaroslavenski jezik, za književne tekstove naglašeniji amalgam, a pučki jezik za pravne, registracijske i svakodnevne tekstove, u latiničnim se tekstovima jezična i pismovnotipološka diferencijacija morala provoditi drugačije. Budući da latinični izraz pripada

drugome polu hrvatske kulture, oslanjanje na staroslavenski ili prožimanje s njime nije moglo doći u obzir. Za najviši književni latinični izraz tada je poslužila stilizacija jezika kojim se govorilo u narodu. Pisma kojima su ti tekstovi napisani, sukladno vremenu nastanka, najčešće su gotica i humanistika, upravo stoga što je Europom u to vrijeme „vladala gotička latinica (gotica)“¹⁵.

7.2. Srednjovjekovni latinični rukopisi

Broj srednjovjekovnih latiničnih rukopisa koji su napisani hrvatskim jezikom nije velik, čak je i neusporedivo manji nego onih glagoljičnih. Sve do polovice petnaestoga stoljeća takvi su tekstovi vrlo rijetki. Ni opsežnijih tekstova, u formi knjige, nema puno i svi su bliski liturgijskoj upotrebi: *Prvi vatikanski hrvatski molitvenik* (oko 1400.), *Zadarski lekcionar* (početak 15. stoljeća), *Akademijin dubrovački molitvenik* (oko 1450.).

U drugoj polovici 15. stoljeća sadržajni se raspon hrvatskih tekstova širi, latinicom se pišu pjesmarice i zbornici proznog duhovnog štiva, ali u njima se dobro ogleda da su to uglavnom prijepisi, u prvom ili kasnijem sloju, s glagoljičnih, ćiriličnih, ali i latiničnih predložaka.

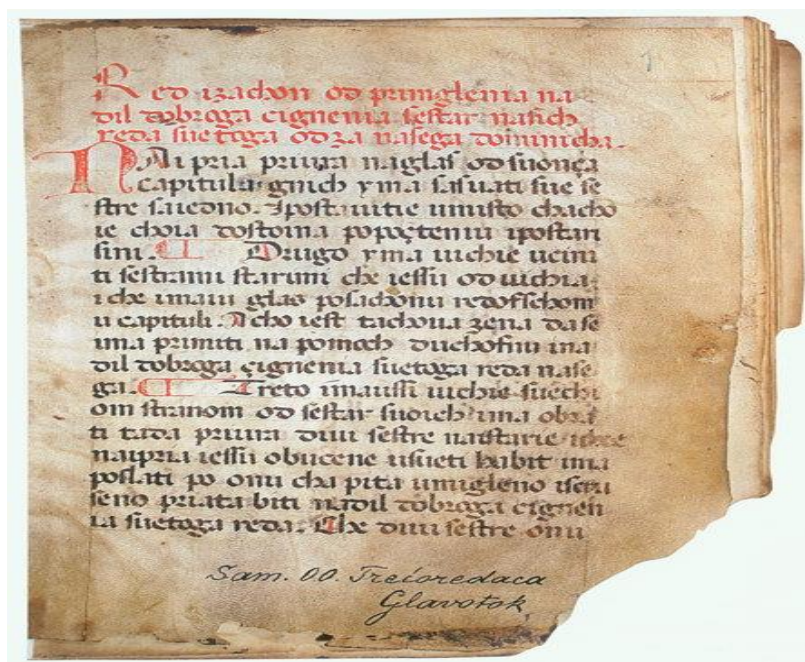
Od prvih dodira Hrvata s latinicom postojali su pokušaji da se posebni, odnosno nelatinski glasovi zabilježe latinskim slovima, kombinacijama ili samostalno, ali do prvih tekstova došlo je razmjerno kasno, u mnogo čemu sukladno zapadnoj praksi gdje je i u ranijim stoljećima latinski jezik podmirivao sve društvene i kulturne potrebe.

Do prvih pokušaja bilježenja hrvatskih glasova dolazilo je pri pisanju hrvatskih imena, a do potrebe za cjelovitijim i dosljednijim rješavanjem napetosti između glasovnog ustroja i njegova pisanog izraza došlo je tek s pojavom prvih hrvatskih tekstova pisanih latinicom, dakle tek u četrnaestome stoljeću. Taj proces trajao je dugo, snažnije od početka tiskanja latinicom, tj. od 16. stoljeća kada hrvatska latinična kultura naposljetku potiskuje glagoljičnu u drugi plan, pa sve do pune pismovne standardizacije u 19. stoljeću.

Najstariji sačuvani hrvatski latinični pisani spomenik jest pravilo zadarskih dominikanki iz 1345. koji nosi puni naziv: *Red i zakon od primljenja na dil dobroga činjenja sestara naših*

¹⁵ Kapetanović, 2001:6

*reda svetoga oca našega Dominika*¹⁶. Čini ga popis pravila i propisa namijenjenih dominikankama u zadarskom samostanu. Izvorno je smješten na početku latinskoga zbornika ispisanog goticom i to južnim, oblijim tipom. Pretpostavlja se da je predložak mogao biti glagoljični jer se uočavaju slična pravila o pisanju združenica kao i u glagoljici te su uočljive tipične prepisivačke zamjene sličnih slova u glagoljičnim tekstovima. Najveće poteškoće pri čitanju teksta zadaju glasovi kojih nije bilo u latinskom jeziku ili imaju drugačiji fonološki status. U hrvatskom tekstu nema ligatura, a od kraćenja primijenjen je samo jedan. Od interpunkcijskih znakova dominira točka smještena na dnu retka. Glavni oslonac za grafemsku prilagodbu talijanska je ortografska praksa. To je pragmatičan prozni tekst koji u prvom dijelu objašnjava na koji se način primaju sestre u dominikanski red, a u drugome dijelu navode se riječi koje treba izgovarati pri obredu primanja, pa se taj drugi dio stilski čini uzvišenijim, ukrašenijim i svečanijim.

Slika 5. Red i zakon sestara dominikanki

*Šibenska molitva*¹⁷ najstariji je književni tekst napisan latinicom i hrvatskim jezikom i vjerojatno je koje desetljeće mlađa od Reda i zakona. Grafijska prezentacija fonema u tom je tekstu vrlo složena. Gotičko pismo ovdje je opuštenije, raspisanije, ali i razmjerno dobro čitljivo, posve je blisko knjiškom gotičkom kurzivu talijanskoga tipa. Kurzivna je organizacija sigurno i

¹⁶ Čuva se u knjižnici franjevac trećoredaca na Ksaveru u Zagrebu

¹⁷ Čuva se u samostanu svetoga Frane u Šibeniku

u grafemskom smislu trpjela veći stupanj slobode. Prema nekim jezičnim pogreškama uočljivim u tekstu može se zaključiti da pisar nije dobro poznao hrvatski jezik, ali otkako je otkriveno da je Šibensku molitvu zapisao fra Pavao Šibenčanin te se pogreške tumače utjecajem drugih grafija. U tekstu su ligature vrlo rijetke, isto kao i interpunkcija i nadredni znakovi, kratice su znatno manje zastupljene nego u istodobnim i istopismovnim latinskim tekstovima iste funkcije. Ako promotrimo tekst Šibenske molitve uočit ćemo da jedan grafem može izražavati više fonema, ali i da se jedan fonem može prikazivati kroz više grafema. U tekstu pronalazimo latinične utjecaje: neopravdano h ispred početnog u, miješanje grafema b i p, ali i utjecaje iz slavenskih pisama, glagoljice i ćirilice. Utjecaj glagoljice izražen je u pisanju palatala /lj/ i /nj/ običnim monografima *l* i *n*, povremena uporaba istih grafema za foneme /ć/ i /j/ te /đ/, oblik završnog –ti umjesto –t za treće lice jednine ili množine. Grafijska sličnost pri pisanju suglasnika *s* i *h* može upućivati na ćirilični utjecaj, kao i zamjena slova u ćirilici vrlo sličnih *i* i *n*.

Slika 6. Šibenska molitva

S konca 14. stoljeća potječu *Korčulanske glose*, pronađene na sedam listova fragmentarno sačuvanoga latinskoga misala, i to ukupno 52 hrvatske riječi. S tim je misalom uvezan i odlomak *Korčulanskog lektionara*. Sredinom 14. stoljeća nastale su *Rešetarove glose*, ali hrvatske riječi u fragmentu latiničkog kodeksa nisu zapisane latinicom ponad teksta koji se tumači, već na posebnom papiru, kao popis riječi.

I *Korčulanski* i *Zadarski lekcionar* sačuvani su u rukopisu, a rukopisni su i molitvenici među kojima su najstariji napisani u dubrovačkoj sredini „narodnim jezikom“, vjerojatno iz druge polovice 14. stoljeća ili s početka 15. stoljeća: *Vatikanski hrvatski molitvenik* i *Akademijin dubrovački molitvenik*.

Nakon što se već gotovo dva stoljeća pouzdano pisalo hrvatskim jezikom i latinicom, a usporedo s višestoljetnom bogatom i razvedenom uporabom latinskog jezika u svim funkcijama kulturnoga života, vrijeme inkunabula potvrdilo je takvu višestrukost. Prva knjiga hrvatskog autora na latinskom jeziku i pismu, *Oratio in funere* Nikole Modruškog, otisnuta je u Rimu 1474. godine. Najstarija inkunabula pisana hrvatskim jezikom i latinicom sačuvana u cjelosti jest *Lekcionar Bernardina Splićanina*, otisnut u Veneciji, u oficini Damjana iz Milana, 1495. godine na 104 papirna lista. Iako još srednjovjekovne motivike, početak je to duge i plodne prakse latiničkoga književnog tiskarstva kojemu tek šesnaesto stoljeće donosi pravo bujanje, pogotovo za djela svjetske književnosti. U ovom tekstu, s obzirom na jezik, možemo zaključiti da je kao predložak vjerojatno poslužio nekakav staroslavenski tekst pisan glagoljicom ili ćirilicom. Nedosljednost grafemskog izraza za foneme uobičajena je za srednjovjekovne hrvatske latinične tekstove.

Poslije *Lekcionara Bernardina Splićanina* uslijedili su i tiskani i rukopisni lekcionari, npr. *Ranjinin lekcionar* iz 1508. godine. Međutim, latinicom nisu pisane samo glose, redovnička pravila, srednjovjekovna poezija i molitvenici nego i srednjovjekovna proza, na primjer s kraja petnaestoga stoljeća potječe latinički rukopis *Žića svetih otaca*, prijepis sa starijega (latiničkoga) izvornika.

7.3. Latinični tisak

Širenje humanističkih ideja, prihvaćanje latinskoga jezika kao općega jezika pisane kulture snažno je zahvatilo i naše dalmatinske gradove u kojima je i školstvo pomoglo tome procesu, ali su te ideje bile prisutne i u tadašnjoj Slavoniji, sa Zagrebom na čelu. Razumljivo je da je upravo iz tog kruga izašao „jedan od najvećih pjesnika europskog humanizma“¹⁸, Jan Panonije (kod nas obično zvan Česmički). U tom zreлом razdoblju europske kulture, kad se proučava autentična baština da bi se ugradila u novu zgradu optimistične europske kulture, i glagoljaška je tradicija doživjela svoj procvat, tiskanje potrebnih liturgijskih knjiga, s prvotiskom

¹⁸ Bratulić, 2009:31

glagoljskog misala (1483.) i brevijara (1491.). No u tome su već bile posijane klice koje će zaustaviti rast glagoljaške tradicije. Književnost i proizvodnja knjiga okrenula se građanstvu te nije više bila u isključivoj ovlasti klera, jednako onoga u seoskim i gradskim župama i u svjetovnjačkim službama, na sveučilištima ili pak u redovničkim zajednicama. Razumljivo je stoga da je izum tiska, najveće tehnološko i kulturološko dostignuće europskog humanizma, potaknuo demokratizaciju znanosti i književnosti, proširivši knjigu i u one krugove društva koji do tada s knjigom nisu imali nikakve trajnije veze. Tiskanje glagoljaških uglednih knjiga završetak je jednoga procesa: knjiga tiskana latiničnim slovima i na hrvatskom jeziku i na drugim jezicima (latinskom, talijanskom, kasnije i njemačkom) sa svjetovnim sadržajem potisnut će glagoljaški tisak, namijenjen uostalom uskom krugu svećenstva.

Prva je hrvatska latinična tiskana knjiga knjiga pjesama Jurja Šišgorića, Šibenčanina, *Elegiarum et carminum libri tres* tiskana u Veneciji 1477. godine. Na latinskom su tiskana i djela Marka Marulića, *De institutionem bene vivendi per exempla sanctorum*. Brevijar zagrebačke crkve, *Breviarum secundum usum ecclesiae Zagrabiensis*, tiskan je u Veneciji 1484. godine.

8. Zaključak

Na samome kraju možemo zaključiti da latinica zaista jest hrvatsko povijesno pismo što dokazuju činjenice iznesene u radu: na našem tlu pronađeni su ostaci rane rimske pismenosti što dokazuje da je latinica prvo pismo s kojim se hrvatski narod susreo naselivši se u ove krajeve i primivši kršćanstvo, njome su napisani brojni epigrafski spomenici, od kojih su neki, sačuvani do danas, svjedoci o uporabi latinice u rukama hrvatskih i stranih pisara koji su zasvjedočili imena hrvatskih vladara i njihove titule, njome su napisana djela na latinskom jeziku pronađena na našem tlu. Kako je latinica uspostavljala svoj položaj i nametnula se Hrvatima tako se njome počeo bilježiti i hrvatski jezik, iako dosta kasno, tek od 14. stoljeća, a iz toga razdoblja ostali su nam vrlo važni i vrlo lijepi kodeksi koji čuvaju brojne informacije o hrvatskom srednjovjekovnom narodu i njihovoj kulturi. Nakon izuma tiskarskog stroja latinicom su se počele tiskati knjige te je ona jačala i dobivala prednost nad ostalim pismima.

Vremenom se latinično pismo dosta mijenjalo i pokušalo se pronaći rješenja, grafeme za foneme koje je hrvatski jezik imao, a latinski nije. Taj proces bio je dugotrajan, a latinica je svoj konačan izgled dobila u 19. stoljeću.

Latinica je imala veliku prednost nad glagoljicom i ćirilicom upravo zbog toga što su se njome bilježili i latinski i hrvatski jezik te ih je na kraju potpuno istisnula i izdigla se kao jedino pismo Hrvata kojim se i danas koristimo.

9. Literatura

1. Bratulić, Josip: *Hrvatski jezik, hrvatska pisma i hrvatska književnost – svjedoci identiteta*
Hrvata, u: Povijest hrvatskog jezika, 1. knjiga, Srednji vijek, Croatica, Zagreb, 2009.
2. Bratulić, Josip; Damjanović, Stjepan: *Hrvatska pisana kultura: Izbor djela pisanih latinicom, glagoljicom i ćirilicom od 8. do 21. stoljeća*, 1. svezak, Veda, Križevci-Zagreb, 2005.
3. Damjanović, Stjepan: *Hrvatski srednjovjekovni tekstovi: tri pisma i tri jezika*, u: *Povijest hrvatskog jezika/Književne prakse sedamdesetih*, Zbornik radova 38. seminara Zagrebačke slavističke škole, Zagreb, 2010.
4. Farkaš, Loretana: *Od slovoslovnosti slavonske*, Filozofski fakultet, Osijek, 2010.
5. Hercigonja, Eduard: *Tropismena i trojezična kultura hrvatskog srednjovjekovlja*, MH, Zagreb, 2006.
6. Kapetanović, Amir: *Hrvatska srednjovjekovna latinica*, u: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, br. 31.
7. Katičić, Radoslav; Novak, P., Slobodan: *Dva tisućljeća pismene kulture na tlu Hrvatske*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1988.
8. Malić, Dragica: *Latinički tekstovi hrvatskoga srednjovjekovlja na narodnom jeziku*, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost, Sv. 2: Srednji vijek i renesansa (13.-16. st.)*, Hazu: Školska knjiga, Zagreb, 2000.
9. Malić, Dragica: *Najstariji hrvatski latinički spomenici (do sredine 15. stoljeća)*, u: *Stari pisci hrvatski*, knjiga 43, Zagreb, 2004.

10. Malić, Dragica: *Crkvenoslavenska jezična tradicija u hrvatskim latiničkim rukopisima 14. stoljeća*, u: *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, br. 18, 1992.
11. Žagar, Mateo: *Hrvatska pisma u srednjem vijeku*, u: *Povijest hrvatskog jezika*, 1. knjiga, *Srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 2009.